

Empúries i Roses

La problemàtica dels orígens

Roger Riera

roger.riera@campus.uab.cat

Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

Les colònies de Rhode i Emporion van establir el primer punt de contacte entre dos pobles del Mediterrani, els grecs i els ibers, a la península Ibèrica. Malgrat tot, és poc allò que coneixem sobre els orígens d'aquests dos assentaments; sobre ells s'aixequen actualment edificis moderns que impossibiliten en part els treballs arqueològics i les fonts antigues que hi fan referència no són coincidents. Gràcies però a un bon nombre d'estudis realitzats a partir de diferents disciplines podem intentar reconstruir, o almenys replantejar, quines foren les circumstàncies que dugueren a la fundació d'aquestes dues colònies, en un espai relativament restringit com és la Badia de Roses.

La presència de colonitzadors i mercaders estrangers a les costes nordoccidentals de la península Ibèrica en època antiga és un fet contrastable desde diferents àmbits d'estudi. Les fonts històriques parlen de comerciants fenicis establerts a la colònia de Gadir sobre el 1.100 a.n.e. que posteriorment van estendre la seva àrea d'influència cap al llevant peninsular; així mateix, l'arqueologia ens documenta contactes amb el món etrusc a través de les troballes de ceràmica tirrènica. Malgrat tot, aquestes importacions decaigueren ràpidament coincidint amb l'arribada dels primers colons grecs a la zona.

Aquest article pretén analitzar la situació que va dur a la fundació de dues colònies gregues,

Emporion i Rhode, en una àrea tan reduïda com és la Badia de Roses. El fet de topar-se amb dos enclavaments de característiques econòmiques, a priori, similars, separats escassament per 15 Km és quelcom que pot sorprendre a l'espectador, més tenint en compte l'enorme distància que les separa de qualsevol altra ciutat grega. Què va motivar la fundació d'una i altre colònia? Quina d'elles presenta una cronologia més antiga? I, especialment, què va motivar l'aparició d'una segona colònia tan a prop de la primera?

Per abordar aquesta problemàtica hem cregut necessari recorre, en primer lloc, a dos instruments que ens permetin definir un marc històric més concret i una descripció dels

jaciments més completa. L'estudi de les fonts històriques, dels treballs arqueològics realitzats en un altre nucli i, en darrer terme, l'anàlisi del territori circumdant a la Badia de Roses en època antiga, ens permeten apropar-nos a aquesta realitat llunyana. Esbrinar les causes –o almenys teoritzar sobre elles– per les quals es fundaren dues colònies gregues en aquestes condicions és l'objecte d'aquest estudi.

Les fonts històriques

Per tal de cercar referències a Rhode i Emporion en autors clàssics, s'ha recorregut a la consulta d'obres igualment clàssiques com les d'Adolf Schulten i de Bosch Gimpera, de Martín Almagro, en el cas concret d'Empúries, i d'altres autors. Val a dir que les fonts escrites anteriors a l'adveniment de la Segona Guerra Púnica són força escadusseres i, sovint, es limiten tan sols a citar-ne els nuclis habitats, absents de cap mena de descripció física o demogràfica. Amb tot, alguns periples orientals força més antics han pogut sobreviure fins als nostres dies gràcies a comentaris, cites o còpies d'altres autors posteriors, que inclogueren fragments d'aquests en les seves pròpies obres.

El periple més antic de què disposem actualment sobre la península Ibèrica el trobem en

l'obra de Ruf Fest Aviè. Aquest poeta, que va viure en el segle IV n.e., va escriure la seva *Ora Maritima* basant-se en les descripcions d'altres autors anteriors. Malauradament, només conservem el primer llibre de la seva obra, però és precisament el que dedica al Mediterrani occidental. Aviè va utilitzar autors molt anteriors a la seva època i probablement el més antic d'ells data del segle VI a.n.e., la qual cosa ens permet arribar indirectament a unes fonts de més de 2.500 anys d'antiguitat.

El problema apareix quan en la descripció de les costes del nord-est peninsular no apareixen mencionades ni Rhode ni Emporion i si que cita, en canvi, a una ciutat anomenada Cypsela.

Vista Aèrea de Sant Martí d'Empúries, que s'aixeca sobre l'antiga Palaia Polis grega. Font: Aquilué (dir) "Intervencions arqueològiques..."

Si realment els periples que utilitzà Aviè eren del segle VI a.n.e., les dues colònies gregues –o com a mínim Emporion– ja s'havien d'haver assentat i haurien d'aparèixer mencionades. Així mateix, aquesta Cypsela, que no apareix en cap altra font escrita conservada, tampoc no s'ha documentat arqueològicament.

La resposta a aquest trencaclosques, tal i com assenyala M. Almagro, cal buscar-la en la naturalesa del propi text. En efecte, Aviè no era un geògraf com ho podia ser Ptolomeu, ni tampoc tenia pretensions de semblar-ho; era per davant de tot un poeta, i com a tal es podria haver considerat legítimat per prioritzar l'estètica per davant de la realitat. No és descabellat per tant, pensar que hagués adulterat el text original per tal d'enbellir la seva composició, cosa que explicaria també la inclusió d'aquesta misteriosa Cypsela.

La primera referència escrita doncs, cal endarrerir-la fins al segle IV a.n.e. Fou en aquest moment quan l'anomenat Pseudo-Escílax de Carianda va redactar el seu periple. Per dues vegades és citada, de manera molt escurada, la colònia d'Empúries, però la dimensió territorial que comprèn i el fet d'utilitzar-la com a punt de referència de tota la costa ibèrica duen a pensar que en aquesta època la ciutat s'havia convertit ja en el principal centre de comerç grec a l'oest de Massàlia.

A continuació ens trobem amb la segona menció a Emporion i la primera a Rhode en un text històric. Es tracta del periple d'Escimne de Quios, que va escriure en el segle I a.n.e. Com en el cas d'Aviè, es basà en textos molt més antics per compondre la seva obra. En aquest cas però, l'autor utilitzà un caire més seriós i se centrà especialment en una d'aquestes fonts, la del cèlebre geògraf grec Èfor (405 a.n.e.- 340 a.n.e.), qui, al seu torn, bevia de fonts anteriors.

Cal notar que tant aquest text com el del Pseudo-Escílax consideraren Empúries com a una colònia de Massàlia, si bé Èfor-Escimne afegeix també a Roses com a empori foceomassaliota però de fundació ròdia. Així, si donem per vàlides les informacions que ens aporta Èfor, Rhode s'hauria fundat durant la *thalassocràcia* dels rodís, que històricament cal ubicar-la en el segle IX a.n.e.

Les següents mencions d'Emporion i Rhode les trobem dins del context de la Segona Guerra Púnica, a la que Polibi, Apià, Livi i Sili Itàlic, entre altres autors, evocaren gran part de les seves obres.

Com és ben sabut, Polibi acompanyà a Publi Cornel·li Escipió en la seva campanya contra Numància i per tant, fou espectador directe de la conquesta romana d'Hispania. Per dues vegades anomena a l'Emporion grega però tampoc en dóna informació de la seva naturalesa. En canvi, tal i com apuntavem anteriorment, Polibi també pren Empúries com a punt de referència, tant naval com terrestre, alhora d'establir distàncies geogràfiques, fet

que, altre cop, dóna fe de la importància econòmica i estratègica de l'emplaçament.

En el segle I a.n.e., i més concretament en època augustea, ens trobem amb el relat del historiador romà Tit Livi, que per primera vegada llatinitza el nom d'Emporion convertint-lo en *Emporiae*. Livi descriu breument la ciutat i apunta una de les seves característiques més destacades, això és, el fet d'estar dividida per un mur, el qual separava la població ibèrica de la grega. La ciutat apareix mencionada en repetides ocasions així com també fa referència a Rhode.

La següent descripció ens l'aporta Estrabó. La seva és especialment reveladora per a les dues colònies. D'Emporion ens diu que primerament els seus habitants vivien sobre un illot aprop de la costa –la Palaia Polis– i que posteriorment es traslladaren a terra ferma i convisqueren juntament amb els habitants indiketes. També menciona la seva procedència massaliota. Pel que fa a Rhode en diu que la ciutat pertanyia als emporitans i recull alhora la tradició de la seva fundació ròdia. Aquest passatge és molt revelador i ens aporta molts elements interessants, com per exemple el fet que es rendís culte a Àrtemis d'Efes, tal i com també professaven els massaliotes.

Però la dada més sorprenent apareix en el llibre XIV de la seva *Geografia*, moment en què, durant les descripcions dels habitants de la illa de Rodes apareix la menció a la nostra colònia. D'ella en diu que fou fundada efectivament pels rodís, abans de la celebració dels primers Jocs Olímpics –que daten de l'any 776 a.n.e.–. En diu, a més, que posteriorment els massaliotes se n'apoderaren, de manera que descriu un nou paisatge en el context colonial.

Es contenen alguns autors més d'època antiga que mencionen la presència d'Emporion i/o Rhode en llurs obres, com per exemple Sili Itàlic, Ptolomeu, Plini el Vell, Pomponi Mela o Esteve de Bizanci. El fet però, és que només les citen de manera molt breu, sense cap descripció o comentari que ens aportí més llum sobre la qüestió fundacional.

Podem agrupar aquests autors en funció de les seves indicacions sobre la naturalesa d'ambdues colònies. Si ens centrem en el cas d'Emporion, tots aquells que comenten el seu origen coincideixen en assenyalar la seva filiació focea. Ara bé, la divergència apareix quan es tracta d'identificar si aquests foces procedien directament de Focea, com proposen Livi i en menor grau, Plini el Vell, o bé si eren foces que provenien ja de Massàlia, com asseguren el Pseudo-Escílax, Escimne de Quios i Estrabó. La diferència rau en si Emporion es fundà com a colònia independent o, contràriament, fou un empori avançat de Massàlia per a comercialitzar amb el món ibèric peninsular. Les causes que explicarien aquest assentament grec es podrien interpretar de maneres molt diferents per un i altre cas i aquí rau la seva importància. De moment però, sembla que serà l'arqueologia qui haurà d'ajudar a treure'n l'entrellat.

En el cas de Rhode són quatre els autors que en fan referència; es tracta de Pomponi Mela, Livi, Estrabó i Escimne de Quios. Malgrat tot, són només els dos darrers qui s'aturen a analitzar la seva procedència. Així, mentre que per Escimne de Quios els fundadors de la ciutat foren els rodís però posteriorment l'ocuparen els foceomassaliotes, Estrabó coincideix en atribuir-ne als habitants de Rodes llur fundació però assegura que en la seva contemporaneïtat (segle I a.n.e.) aquesta estava subjugada a Empúries. Amb tot, el geògraf grec denota el caràcter foceu de la colònia de manera indirecta; el fet que veneressin a la deesa Àrtemis d'Efes, d'igual manera que els emporitans i els massaliotes, col·loca als rodhetans en relació directa amb tots ells.

En cap moment s'ens descriu com era l'enclavament i en aquest sentit serà també l'arqueologia qui hi haurà d'aportar més dades, de moment però les troballes obtingudes no s'endarrereixen més enllà del segle IV a.n.e.

Arqueologia

Empúries

El conjunt arqueològic d'Empúries està format per 3 nuclis urbans que cronològicament

corresponen a la Palaia Polis, la Neàpolis i la ciutat romana. La més antiga d'aquestes, la Palaia Polis o Ciutat Antiga, està ubicada sota l'actual vila de Sant Martí d'Empúries, damunt d'un promontori rocós que s'aixeca uns 4 metres davant mateix de la línia de costa. Antigament, era un petit illot situat davant mateix de la desembocadura del riu Fluvià. Amb el transcurs dels segles però, l'acció dels sediments transportats pel riu i dels corrents marins acabaren colmatant l'antic port emporità, situat entre els dos nuclis urbans grecs, i modificant el traçat del riu, de manera que llur desembocadura es va desplaçar cap al nord.

El programa d'excavacions arqueològiques a l'entorn de la Neàpolis d'Empúries iniciat sobre el terreny l'any 1993, permeté recuperar i documentar una significativa quantitat de material i d'estructures que ajudaren a contextualitzar el medi natural i social que es trobaren els primers colonitzadors grecs en arribar a les costes empordaneses. En efecte, a les intervencions realitzades a Sant Martí d'Empúries per tal de localitzar les antigues estructures de la Palaia Polis i el jaciment indígena anterior, cal afegir-hi les troballes ceràmiques i les necròpolis de zones circumdants. Els resultats obtinguts gràcies a l'estudi d'aquestes roballes permeten descriure amb més exactitud una realitat històrica precedent a l'arribada focea.

Les primeres evidències de l'ocupació humana dels territoris emporitans es remunten a l'època del Neolític Cardial, a la qual pertanyen les restes ceràmiques del turó de les Corts. També hi ha evidències d'ocupació o trànsit de comunitats humanes en el Neolític Final. Posteriorment, el territori fou ocupat en època del Bronze Final (segles IX-VIII a.n.e.) i del Ferro (segles VII-VI a.n.e.), als quals corresponen les necròpolis de Vilanera i el poblat protoibèric situat en els estrats inferiors de la Palaia Polis. Els treballs realitzats sobre aquest poblament indígena ha permès recuperar una notable quantitat de material ceràmic que permeten establir una continuïtat d'ocupació des del segle IX a.n.e. fins a l'arribada dels colons foces.

Les estructures urbanes i els habitatges actuals limiten i dificulten l'àrea d'estudi, però la remodelació de la plaça Major i la plaça Petita així com l'adequació recent dels carrers i d'alguns habitatges ha permès la realització d'aquests estudis en una àrea considerable. Els resultats d'aquestes excavacions, que es perllongaren fins el 1996, foren publicats tres anys més tard en una monografia dedicada a Sant Martí d'Empúries. Enriqueta Pons, Joaquim Tremoleda i Marta Santos estudiaren les restes de ceràmica trobades en els estrats inferiors

Aquesta continuïtat en el jaciment des del Bronze Final fins a inicis del segle VI a.n.e. es confirma per la preeminència de material indígena en el context arqueològic, entre els quals s'hi documenta també el primer objecte de ferro, un fragment de fre per a la muntura d'un cavall. Cal afegir també que, si bé els elements de procedència grega no s'han trobat en etapes anteriors a l'inici del segle VI a.n.e., si que apareixen en canvi materials ceràmics d'importació (fragments d'àmfores fenícies del sud de la península Ibèrica o d'Ebusus i restes de ceràmica etrusca).

Intervencions a la plaça Petita de Sant Martí d'Empúries durant la campanya 1993-4. Font: Aquilué (dir) "Intervencions arqueològiques..."

del jaciment, gràcies a les quals pogueren corroborar algunes hipòtesis.

Les evidències materials duen a pensar que la factoria focea o foceomassaliota remunta els seus orígens als inicis del VI a.n.e., i tradicionalment hom opta per establir aquesta data en l'any 575 a.n.e. La fundació fóra, per tant, una mica posterior a la de Massalia, que s'atribueix als volts de l'any 600 a.n.e. Aquesta hipòtesi es fonamenta en la presència d'algunes importacions de ceràmica grega i en les troballes procedents de les tombes més antigues de la necròpolis del Portitxol, entre d'altres. En aquest sentit, Enric Sanmartí i Emili Junyent coincideixen en situar l'inici de l'establiment foceu en el primer quart del segle VI a.n.e., mentre que estudis anteriors com els de García y Bellido i Bosch Gimpera l'ubicaven en el segon quart de la mateixa centúria.

En el marc dels treballs realitzats sobre el promontori de Sant Martí d'Empúries, els investigadors han establert una sèrie cronològica que distingeix els diferents períodes d'ocupació del jaciment. Les dues primeres fases corresponen a l'ocupació, temporal o permanent de la població indígena a la zona, però a partir de la fase IIIa (580-560 a.n.e.) els elements grecs es fan ja ben palesos. Malgrat tot, les estructures d'hàbitat documentades en aquesta fase són insuficients per extreure conclusions sobre la fisonomia de l'assentament.

En la fase IIIb que la segueix es produeix un canvi fonamental en l'organització de l'assentament que s'evidencia per mitjà d'unes construccions més sòlides, amb sòcols de 40/50 cm d'amplada, fetes amb pedres irregulars, lligades amb argila i assentats a l'interior de petites trinxeres. Es detecta, a més, l'aparició de l'ús de tovots. Pel que respecta al material ceràmic, les restes de procedència fenícia gairebé desapareixen alhora que es documenta un major volum de ceràmica de procedència massaliota i indígena feta al torn. És en aquest moment que s'inicia l'assentament urbà a la Neàpolis.

Rhode

L'estudi arqueològic del jaciment de Rhode, iniciat a començaments del segle XX i continuat de manera intermitent al llarg de la centúria, ha permès localitzar diverses estructures d'hàbitat així com restes de ceràmica i altres objectes

de procedència grega que es localitzen especialment en el sector de la Ciutadella de Roses.

És en aquest indret on han aparegut dues zones diferenciades d'assentaments: aquelles situ al turó de Santa Maria i l'anomenat Barri Hel·lenístic.

En el turó de Santa Maria, que s'aixeca lleugerament per damunt de la zona circumdant, s'hi ha documentat la presència d'un forn metal·lúrgic –que fou datat del segle III a.n.e.- algunes habitacions i un mur perimetral que s'assenta sobre una estructura anterior del segle IV a.n.e. que encara no s'ha pogut reconèixer. Aquest mur, que té 1,30 m d'amplada i presenta una orientació nord-est, està construït amb grans blocs de pedra granítica units en sec, amb pedres més petites que omplen els espais buits que hi resten. Actualment és difícil determinar si la muralla envoltava tot el turó i quin recorregut exacte tenia, atès que només se n'ha excavat un petit tram, d'aproximadament 36 metres, en el qual hi ha la possibilitat que s'obris una de les portes d'entrada al recinte, tal com apunta Anna Maria Puig.

El Barri Hel·lenístic ha estat excavat en extensió en una gran àrea de terreny. Aquesta zona del jaciment pertany també al segle III a.n.e., en un moment d'expansió de la ciutat. La disposició dels carrers és ortogonal, fruit d'una prèvia planificació, tal i com s'ha observat també en diverses ciutats de l'àmbit massaliota com Olbia, Arles i Agde.

Les construccions, a l'igual que les situades al turó de Santa Maria, presenten una tècnica constructiva molt simple. L'estructura dels murs consta d'una part inferior construïda amb pedres irregulars de diverses dimensions lligades en sec, mentre que els alçats eren de tovot o tàpia. Aquesta tècnica constructiva es pot posar en relació amb el món grec gràcies a l'estudi de llurs parcel·lacions, entre les quals s'interpreta una de les habitacions la de la casa A-II3 com un *andron* (zona exclusiva dels homes on es duïen a terme actes socials, com el *simposium*)

i a la presència d'elements propis d'aquella cultura, com per exemple molins de procedència grega.

Contràriament a la veïna Emporion, les restes de ceràmica d'origen ibèric aparegudes en el jaciment de Rhode són força escadusseres. Aquest fet ha estat interpretat per alguns autors com la conseqüència d'una menor relació amb el món indígena. Amb tot, si bé aquests contactes comercials no els tenim gaire testimoniats, això no significa que fossin inexistents; Buscató proposa unes relacions de caràcter comercial amb alguns enclavaments ibèrics de la serra de Rodes, com el de Puig

Vista aèria de la Ciutadella de Roses, on es duen a terme les intervencions arqueològiques. Font: Buscató i Somoza "La colònia grega de Rhode"

Castellar, si bé reconeix que la manca de prospeccions a la zona no ha permès contrastar aquesta hipòtesi.

A partir de l'estudi urbanístic de l'enclavament s'ha proposat una dualitat de funcions per a la colònia de Rhode. Una d'aquestes zones, el Turó de Santa Maria, correspondria a la zona més antiga del jaciment, que podríem remuntar

fins a finals del segle V a.n.e., i agruparia els edificis de caràcter religiós de la ciutat -potser el temple dedicat a Àrtemis d'Efes mencionat per Estrabó?- La seva ubicació lleugerament elevada, la presència d'una muralla perimetral i llur funció pública ens remetent a pensar en una ciutat de tipus hel·lenístic amb acrópolis i així ho han plantejat alguns investigadors; malgrat tot, amb les reduïdes dimensions del conjunt -encara tenint en compte el fragmentari registre arqueològic-, creiem que aquesta atribució és, segons el nostre parer, exagerada.

La segona part de la ciutat, el Barri hel·lenístic, estaria encaminat, en canvi, a funcions de caire comercial, més tenint en compte la seva estreta relació amb el port de la ciutat. Així mateix, els edificis estudiats d'aquest sector (2 possibles tallers metal·lúrgics, un taller de terrissaire i un forn de ceràmica) duen a pensar en una sustentació econòmica secundària de la ciutat basat en la producció i transformació artesanal d'utils.

Conclusions

Si donem prioritat a les fonts ens trobem que la fundació de Rhode va precedir, almenys en uns 200 anys a la d'Empúries. En segon lloc, tot i que aquesta hauria estat fundada pels rodís entre els segles IX i VIII a.n.e., posteriorment hauria caigut sota l'àrea d'influència foceomassaliota, qui, alhora, hauria fundat una segona colònia al promontori de Sant Martí d'Empúries, a l'altre costat de la badia.

Si, en canvi, ens cenyim als treballs realitzats en el camp de l'arqueologia les dades canvien substancialment. Així, mentre que l'assentament grec a Empúries sí que realment es documenta a partir d'inicis del segle VI a.n.e., contemporàniament a la fundació de Massalia, al jaciment de Roses no apareixen materials de procedència grega fins a finals del segle V a.n.e. De tota manera, la suposada filiació de la Palaia Polis emporitana amb Massalia no és indiscutible. Llur contemporaneïtat, lluny de ser un factor de relació, considerem que es tracta

més d'un element contradictori, ja que els recursos, mà d'obra i excedents necessaris per a la fundació d'un nucli de les dimensions de Massalia és enorme, i per tant resultaria inviable i innecessari econòmicament dur a terme una segona fundació en la mateixa generació de colons.

Amb tot, la història no es redueix a un cúmul d'esdeveniments ordenats cronològicament, és una xarxa de processos que es superposen, s'interrelacionen i es connecten en un marc que difícilment es pot aïllar geogràficament o cronològicament. Amb això volem fer notar que la fundació de colònies i/o factories no era un fet puntual realitzat a l'atzar sinó que era el resultat d'un estudi previ de la zona, de llurs habitants i de les condicions mediambientals per tal d'optimitzar l'esforç que constituïa la fundació d'un nou assentament.

En aquest sentit, val la pena mencionar els estudis que ha dut a terme Joaquín Ruiz de Arbulo i que ofereixen un nou marc de debat. Arbulo i altres autors proposen una possible fundació de Rhode anterior a les dates que ens aporta l'arqueologia. Aquest raonament es basa en el fet que les condicions geogràfiques, a raser dels vents, d'un port en aquest punt de la Badia són molt més avantatjoses que els que ofereix el port emporità, més obert al Mediterrani. El fet però, és que tot i disposar d'unes millors condicions de cabotatge, les vies de comunicació amb el rerepaís haurien estat força més complicades degut al relleu de la zona. Empúries, en canvi, amb la desembocadura del riu Fluvià al costat i una plana que s'obra cap a l'interior, disposa d'unes molt millors perspectives de relació amb els pobles indígenes, que és, al cap i la fi, l'objectiu d'aquestes colònies.

Així, mentre Rhode hauria perviscut com a un port auxiliar, Emporion hauria anat desenvolupant-se com a port principal, punt de connexió entre aquests dos pobles mediterranis, afirmant-se finalment amb l'establiment dels romans al costat de la ciutat durant el transcurs del segle II a.n.e.

Bibliografia

- ALMAGRO BLASCH, M. *Las fuentes escritas referentes a Ampúrias*. Barcelona. CSIC, 1951.
- ALMAGRO BLASCH, M. *Excavaciones en la palaiapolis de Ampúrias*. Madrid. Inspección general de excavaciones arqueológicas, 1962.
- ALMAGRO, M.; ARTEAGA, O.; BLECH, M.; RUIZ MATA, D.; SCHUBART, M. *Protohistoria de la península Ibérica*. Barcelona. Ariel, 2001.
- AQUILUÉ, X (dir). *Intervencions arqueològiques a St. Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*. Girona. MAC-Empúries, 1999.
- BLÁZQUEZ, J.M. *Fenicios, griegos y cartagineses en Occidente*. Madrid. Cátedra, 1992.
- BUSCATÓ I SOMOZA, M. *La colònia grega de Rhode. Una aproximació al seu origen, evolució i desaparició*. Roses. Brau, 1999.
- CABRERA BONET, P.; SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C. (eds.) *Els grecs a Ibèria. Seguint les passes d'Hèracles*. Ministerio de Educación y Cultura i MAC-Girona, 2000.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. *Hispania Graeca*. Barcelona. Instituto Español de Estudios Mediterraneos, 1948.
- GÓMEZ ESPELOSÍN, F.J.; PÉREZ LARGACHA, A.; VALLEJO GIRVÉS, M. *La imagen de España en la Antigüedad clásica*. Madrid. Grados, 1995.
- MARTÍN, A.; NIETO, F.; NOLLA, J. *Excavaciones en la Ciudadela de Roses (Campaña 1976-1977)*. Girona. Diputació de Girona, 1979.
- MORAT, R.; SANMARTÍ, E. *Empúries*. Barcelona. Diputació de Barcelona, 1989.
- NIETO PRIETO, J. *El edificio A de la ciudadela de Roses (La Terra sigillata africana)*. Girona. Centre d'investigacions Arqueològiques, 1993.
- V.V.A.A. *10 anys d'arqueologia a l'entorn d'Empúries (1993-2002)*. Ajuntament de l'Escala i MAC- Empúries, 2003.